

§1. КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ: ІСТОРІЯ ЙОГО ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНІ ЗАВДАННЯ

З літописі опозиційних течій і рухів післявоєнного періоду помітне місце посідає кримськотатарський національний рух - самовіддана і послідовна боротьба нескореного народу за повернення на свою історичну Батьківщину, збереження самобутньої культури, реалізацію прав і свобод гарантованих йому міжнародними актами, союзною та українською Конституціями.

Перші кроки в становленні та консолідації кримськотатарського національного руху були безпосередньо пов'язані з реакцією депортованого народу на той суворий і принизливий режим "спецпоселення", в якому він опинився внаслідок сумно відомих акцій 1944 року. У зведеннях партійних та радянських органів, правоохоронних структур знаходимо чимало переконливих свідчень про поширення серед кримських татар таких випробуваних форм протесту як масові втечі з місць поселення, порушення встановленого режиму їх функціонування тощо.

Певні надії на розв'язання своїх нагальних потреб щодо відновлення історичної справедливості, кримськотатарський народ, пов'язував з політичною "відлигою" кінця 1950 - початку 60-х рр. Підставою для таких сподівань були прилюдні заяви радянських керівників, а також ухвалені, в згаданий період, численні партійно-у

рядові документи.

Зокрема, в доповіді М.С.Хрущова на XX з'їзді КПРС вперше відкрито засуджувались масові депортації народів як ганебні, позбавлені будь-якого здорового глузду акції. Разом з тим, вже у виступі лідера КПРС простежувався ряд негативних моментів, що, звичайно, не могло не викликати серйозної стурбованості демократичної громадськості. Так, докладно зупинившись на трагічній долі карачаєвців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, він навіть не назвав серед скривджених режимом кримських татар¹. І, як з'ясувалося, не безпідставно, оскільки у вищому політичному керівництві, вже на той час, існувала серйозна розбіжність думок щодо шляхів розв'язання гострих питань, пов'язаних з долею репресованих народів.

Відсутність узгодженої позиції позначалась, певним чином, й на змісті указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року "Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків - громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни"². Законодавчий акт хоча й передбачав зняття з обліку спецпоселення та звільнення з-під адміністративного нагляду представників вишеназваних народів, однак, повністю позбавляв їх права на компенсацію нажитого поколіннями та втраченого під час виселення майна і, найголовніше, закривав їм вистражданий шлях на історичну Батьківщину.

Оголошення указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року викликало масове незадоволення. Сотні громадян з числа кримських татар, що проживали на території Узбецької РСР, інших

¹ Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. - М., 1991.-С. 49.

² Крымскотатарское национальное движение. Том II. Документы. Материалы. Хроника. - М., 1992.-С. 50.

республік відкрито висловили свій протест рішенням радянського керівництва, і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акту. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про оголошення тексту указу, а 233 з них зробили написи на розписках з вимогами повернути їм конфісковане майно та надати дозвіл на виїзд до Криму¹.

Своєрідною відповіддю на вимоги кримських татар стала постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 року про відновлення національної автономії калмицького, карачаєвського, балкарського, чеченського та інгушського народів. Її шостий пункт визначав: “Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари склали менше 1/5 частини всього населення і що в складі РРФСР є національне автономне об’єднання - Татарська АРСР, а також те, що в цей час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом з тим, враховуючи прагнення частини татар, що раніше проживали в Криму, до національного об’єднання, роз’яснити, що всі, хто побажають, мають право поселитися на території Татарської АРСР”².

Постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 року повністю відкидала самобутність кримськотатарського народу, його право на національну автономію. До того ж нею вводилася в обіг нічим не обґрунтована теза про заселеність Криму, хоча відомо, що лише в 1958 році населення півострова ледь перевищило свій довоєнний рівень.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6166.-Арк. 50.

² Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х - середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. - 1994. - №1. - С. 157-158.

Як з'ясувалося, обмеження в розселенні кримських татар стосувалися не лише Криму, а й ряду інших регіонів країни. Так, своєю секретною постановою від 15 грудня 1956 року Рада Міністрів УРСР визнавала недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгарів, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей¹.

Незважаючи на свою обмеженість, суперечливість й непослідовність, прийняті в 1950-х роках документи привернули увагу широкої громадськості до невирішених проблем кримських татар, зіграли певну роль в піднесенні кримськотатарського національного руху, сприяли консолідації кращих національних сил.

Характерно, що на етапах формування кримськотатарського національного руху його об'єднуючим ядром стали ветерани партії з числа кримських татар, колишні відповідальні партійні та радянські працівники, ветерани громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Їх представницька делегація відвідала влітку 1956 року Москву, де домогалася прийому у керівництва ЦК КПРС та Президії Верховної Ради СРСР. Однак, незважаючи на докладені зусилля, вищезазначена місія виявилася безуспішною².

У вересні 1956 року група комуністів - колишніх відповідальних партійно-державних працівників Кримської АРСР, звернулася з листом на ім'я М.Суслова, в якому просила розглянути питання кримських татар у світлі рішень XX з'їзду КПРС та ленінської національної політики³.

З аналогічним листом до членів президії ЦК Компартії України звернулися двічі Герой Радянського Союзу Аметхан Султан, колишній секретар Кримського

¹ Волобуев О.В. Вказ. праця. - С. 158.

² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 6321. - Арк. 18-19.

³ Крымскотатарское национальное движение. Том II...-С.

обкому партії, комісар Східного з'єднання партизанських загонів Криму Рефат Мустафаєв, колишній секретар Ялтинського райкому партії, комісар Південного з'єднання партизанських загонів Криму Мустафа Селімов, колишній голова Алуштинського райвиконкому, комісар 4-ої бригади Південного з'єднання партизанських загонів Криму Ісмаїл Хайрулаєв, колишній секретар Євпаторійського райкому партії Якуб Сеїтов, колишній голова Судацького райвиконкому Уснії Пенірджі, колишній голова Співки письменників Криму Шаміль Алядинов інші відомі діячі кримськотатарського народу. В своєму зверненні до керівництва Компартії України вони писали: "...Ми любимо і до кінця віддані Радянській Батьківщині. Але ми до сліз любимо і свою рідну землю. Уявіть 80-90-річних білобородих стариків, сивих старух, уявіть собі міцних, сповнених сил, молодих хлопців і дівчат - всі вони мріють лише про те, щоб швидше повернутися в Крим. І ця мрія буде їх переслідувати, доки вони не ступлять на кримську землю..."¹.

Звертаючись до президії ЦК КПУ, відомі діячі кримськотатарського народу, безперечно, реально уявляли собі можливість керівництва республіканської партійної організації, повністю і беззастережно підпорядкованого Москві. Згаданий лист, перш за все, ставив за мету розповсюдити об'єктивну інформацію про історію кримських татар, їх становище, цілі і завдання національного руху.

Аналогічну мету переслідували й інші заходи "Ініціативної групи за повернення в Крим". Так, її представниками в ряді регіонів країни виготовлялись і розповсюджувались збірники документів, присвячені проблемам кримськотатарського народу. Зокрема, член "Ініціативної групи" Мамут Умеров поширював, отриману від

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4248.-Арк. 292-293.

своїх однодумців з Москви фотокопію книги Амета Озенбашли “Крымские трагедии в период татарской эмиграции”. Ознайомившись з останньою, Енвер Облаев написав її “продовження” під характерною назвою “Трагедия XX века”. Інший літератор Ібрагім Асанов з м.Ангрена працював над книгою “Кровавый источник”, в якій прагнув висвітлити правдиву історію виселення кримськотатарського народу¹.

Підполковник у відставці Сулейман Асанов, залишивши роботу на виробництві, висловив бажання “служити розв’язанню кримськотатарського питання”. Він протягом тривалого часу збирав списки розстріляних кримських татар в період фашистської окупації, оприлюднював численні факти участі свого народу у Великій Вітчизняній війні, конкретними результатами роботи прагнув розвіяти штучно створений міф про поголовне зрадянство кримських татар².

Акції ветеранів революційного руху, активних учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, кримськотатарської інтелігенції поклали початок масовій петиційній кампанії, яка широко розгорнулася в другій половині 1950-х років. Зокрема, в 1957 році активісти кримськотатарського національного руху підготували і направили на адресу ЦК КПРС колективну заяву, під якою стояло близько 14 тисяч підписів їх співвітчизників. Одночасно з цим, до вищого політичного керівництва країни надійшло понад 10 тисяч індивідуальних звернень з вимогою відновити справедливість щодо кримськотатарського народу.

Як правило, петиційна кампанія супроводжувалась спробами членів “Ініціативної групи” зустрітися з вищими посадовими особами СРСР. Одна з таких зустрічей відбулася коли активістів національного руху прийняв

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6166.-Арк. 52.

² Там само. - Спр. 4740. - Арк. 76.

член Президії Верховної Ради СРСР, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР А.І.Мікоян¹. Останній, з притаманною йому гнучкістю, завірив співрозмовників у тому, що керівництво ЦК КПРС і уряду вже впритул підійшло до розв'язання жагучих проблем кримськотатарського народу і лише потрібен час, щоб здійснити всі намічені заходи. Однак, як виявилось, вжиті заходи не тільки не передбачали повернення кримських татар до Криму, а й навпаки, спрямовувались на їх закріплення в колишніх, хоча і дещо модернізованих, резерваціях.

Подібне ставлення до заяв і звернень породжувало розчарування серед кримськотатарського народу, зневіру в можливість справедливого розв'язання своїх проблем. Саме цим, зокрема, можна пояснити частковий спад петиційної кампанії, зменшення кількості колективних та індивідуальних заяв, що надходили до ЦК КПРС, у вищі органи державної влади та управління СРСР.

Разом з тим, значення петиційної кампанії кінця 50-х - початку 60-х рр. важко переоцінити. Як справедливо зауважує Л.Алексеева, в процесі її здійснення сформувалась і зміцнилась організаційна структура кримськотатарського руху.

Його ядром стали ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів, які послідовно об'єднувались в межах вулиці-села-району-міста-області. Діяльність таких груп спрямовувала республіканська ініціативна група, що координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й інших регіонах країни. За далеко не повними даними в різних ланках ініціативних груп самовіддано працювало близько 5 тисяч активістів².

¹ Крымскотатарское национальное движение. Том II...- С. 287.

² Алексеева Л. Вказ. праця. -С. 95.

Ініціативні групи регулярно проводили збори, де обговорювались тексти петицій, обиралися делегації представників кримськотатарського народу для поїздки до Москви, Києва, Сімферополя, відкрито й зацікавлено заслуховували звіти своїх посланців. Характерно, що подібна організаційна структура, випробувана в період петиційних кампаній, збереглася з деякими змінами і надалі, реально вплинула на формування органів кримськотатарського самоврядування в умовах сучасності.

Характеризуючи основні етапи кримськотатарського національного руху, слід відзначити і деякі нові тенденції, що спостерігаються на початку 60-х рр. Йдеться, перш за все, про залучення до активу руху національно свідомої і високоосвіченої молоді. Зокрема, в грудні 1961 - січні 1962 рр. в Ташкенті організовується гурток студентської та робітничої молоді, який з перших кроків своєї діяльності ставив завдання поширювати знання про історію та культуру кримськотатарського народу, інші просвітницькі цілі¹. На засіданнях гуртка, в яких брало участь до 30 молодих кримських татар, заслуховувались і обговорювались реферати, доповіді, робилися огляди літератури тощо. Як свідчить М.Джемільєв, “молодим людям, які в офіційній літературі читали про своїх предків як про якихось варварів, зрадників, завжди переможених звитяжними росіянами, було приємно почути “новину” про те, що уславлений російський цар Петро I був добре битий в 1711 році біля річки Прут турецько-татарськими військами, що кримські татари не раз наводили порядки в самій Москві, чи про те, що у кримських татар ще півтисячоліття тому був вищий учбовий заклад...”

Дещо пізніше, в молодіжному середовищі виникла

¹ Национальный вопрос в СССР. Сборник документов.- Мюнхен, 1978.-С. 255-271.

ідея створення “Союзу кримськотатарської молоді по поверненню на Батьківщину”. Підготовлені статутні документи передбачали проведення організацією великої та ґрунтовної роз’яснювальної роботи серед кримських татар, підтримку петиційних кампаній, збір коштів для потреб національного руху. В рамках “Союзу” планувалося функціонування кількох відділів - зв’язку, фінансового, історичного і навіть... особливого(!), який мав слідувати, щоб до організації не потрапив провокатор.

За короткий час свого існування молодіжній організації вдалося утворити кілька своїх осередків на підприємствах, у вищих учбових закладах, причому не лише Ташкентської, а й ряду інших областей Узбекистану. Останнє яскраво засвідчило, що національно свідома молодь поступово ставала основною опорою кримськотатарського руху.

На жаль, “Союзу кримськотатарської молоді...” так і не вдалося повною мірою розгорнути свою діяльність. 8 квітня 1962 року активні учасники організації - змінний майстер Ташкентського трактороскладального заводу Марат Омеров, студент фізичного факультету Ташкентського університету Рефат Голженов, студент юридичного факультету того ж університету Сеїт - Амза Умеров та водій Ахмет Асанов були заарештовані органами КДБ.

Різноманітними пропагандистськими та репресивними заходами вдалося дещо приборкати кримськотатарський національний рух, проте, лише на дуже короткий час.

Важливим імпульсом для його нового піднесення стали жовтневий 1964 року пленум ЦК КПРС і зміна політичного керівництва. Усунення М.С.Хрущова, якому активісти руху, не без підстав, дорікали за ігнорування гострих проблем кримськотатарського народу, покликало до життя чергову хвилю протестів.

В зазначений період остаточно сформувався інститут представництва кримськотатарського народу в Москві. Цей постійно діючий, обраний ініціативними групами орган, брав на себе широкі та різнопланові функції. Серед них - ознайомлення із змістом петицій до вищого партійного та державного керівництва, міжнародних правозахисних організацій, демократичної громадськості СРСР. Починаючи з жовтня 1964 року, представники кримськотатарського народу практично безвиїзно перебували в Москві. 4 серпня 1965 року вони зустрілись з Головою Президії Верховної Ради СРСР А.І.Мікояном, іншими відповідальними працівниками апарату Президії Верховної Ради СРСР. Зусиллями групи представників також активно розповсюджувався бюлетень "Інформація", який посів чільне місце серед радянського самвидаву.

Найбільш визначною акцією, проведеною обранцями народу в Москві, стала організація масової петиційної кампанії, приуроченої до відкриття XXIII з'їзду КПРС, в ході якої вдалося зібрати і передати керівництву країни 24 томи листів зі 100 тисячами підписів¹.

Одночасно із цим було поширено звернення кримськотатарського народу до XXIII з'їзду КПРС, яке підписали понад 120 тисяч кримських татар, практично все доросле населення. В згаданому документі розкривались основні віхи в історії кримськотатарського народу, висвітлювався його внесок в розгортання революційного руху, перемогу над фашизмом, обґрунтовувалися основні вимоги кримськотатарського національного руху.

"Будь-яке рішення, - говорилося в зверненні, - що не передбачає організованого повернення нашого народу в рідний край і відновлення його рівноправ'я на його

---

¹ Национальный вопрос в СССР... - С. 290.

рідній землі, фактично буде означати закріплення безправного становища кримських татар, підтвердження того злочину, який був здійснений проти нього в 1944 році в умовах культу особи”¹.

Простежуючи хід та наслідки петиційних кампаній, дослідники кримськотатарського національного руху акцентують увагу на ряді важливих моментів. Наприклад, Л.Алексєєва, І.Клейнер відзначають поширення петиційних кампаній не лише в межах Узбекистану, а й в інших місцях проживання кримських татар, а саме: в Казахстані, Таджикистані, Киргизії, Туркменії, на Північному Кавказі. Водночас, Л.Алексєєва звертає увагу на зміну тональності самих петицій, які пройшли шлях від обережних прохань до категоричних і аргументованих вимог вирішення національного питання.

Петиційні кампанії, як переконуємось, були не єдиною формою протесту кримських татар. В середині 60-х рр. активом руху стали все частіше проводитись маївки, мітинги, демонстрації, приурочені до дня народження В.І.Леніна, який підписав у 1921 р. декрет про створення Кримської АРСР, річниць трагічних подій, пов’язаних з депортацією народу з Криму, інших важливих дат в історії кримських татар².

Наростання кримськотатарського руху викликало серйозну стурбованість партійно-державного керівництва. Це доводить доповідна записка голови КДБ при Раді Міністрів СРСР В.Семичаєва, направлена 30 січня 1966 р. в політбюро ЦК КПРС. В ній, зокрема, говорилося про розгортання великої агітаційної та організаційної роботи серед кримських татар в Середній Азії, широке обговорення ними таких можливих варіантів

¹ Национальный вопрос в СССР... - С. 325.

² Алексєєва Л. Вказ.праця.-С. 96-97; Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів).-Париж,

вирішення кримськотатарського питання як:

1. Організоване повернення в Крим з відновленням автономії.

2. Отримання автономії в будь-якій частині СРСР, за виключенням Криму.

3. Надання дозволу прописки в Криму на загальних підставах. При цьому, як зазначав В.Семичастний, другий варіант більшістю кримських татар категорично відкидався. У своїй доповідній записці керівник радянських спецслужб наводив слова “одного з активних “автономістів” Тахтерова, який в розмові з своїми одноподумцями заявив: “Ми зараз чекаємо відповіді з Москви, якщо нам відмовлять або заарештують кого-небудь, тоді вже ніхто не втримає, всі кримські татари піднімуться...”

Про ситуацію в кримськотатарському русі Комітет держбезпеки при Раді Міністрів СРСР регулярно інформував ЦК КПРС і надалі. 27 червня 1966 року КДБ та Міністерство охорони громадського порядку РРФСР доповідали про інциденти, що виникли між активістами кримськотатарського народу і правоохоронними органами, видворення з Москви представницької делегації у складі 59 громадян, арешти і засудження в адміністративному порядку “за дрібне хуліганство” М.Османова, Н.Кадирова, Р.Халілова.

З іншого документу КДБ від 7 липня 1966 року довідуємось про цілу низку нарад ініціативних груп, проведених в Ташкенті, Фергані, Маргелані, Коканді, Андижані, Намангані, Бекабаді, Ангрені та інших містах. На них обговорювалось питання щодо продовження петиційної кампанії, а також проведення у Москві, в разі повторення інцидентів з правоохоронними органами, сидячої демонстрації на Червоній площі.

12 серпня 1966 року В.Семичастний інформував політбюро ЦК КПРС про наявність в кримськотатарському

національному русі двох течій - "поміркованої", яка передбачала розв'язання проблем в рамках закону шляхом проведення петиційних кампаній та більш радикальної, що обґрунтовувала необхідність залучення до розв'язання кримськотатарського питання міжнародних організацій аж до Організації Об'єднаних Націй. Одночасно, голова КДБ СРСР повідомляв й про застосування репресивних заходів щодо активістів національного руху.

Заради справедливості необхідно зазначити, що керівництво КДБ зовсім не вважало репресивні заходи дієвим засобом в "заспокоєнні" кримських татар, чудово усвідомлювало їх двогострий характер, тому і порушувало перед вищим політичним керівництвом країни питання про створення повновладної урядової комісії для розгляду листів і звернень кримських татар.

Готуючись до прийняття політичних рішень, ЦК КПРС уважно аналізував найполярніші думки, давав їм відповідну оцінку.

Не обійшли увагою і лист шести командирів та комісарів партизанських загонів Криму - І.Мокроусова, Т.Водоп'янова, В.Крюкова, П.Помошника, Л.Рибак, в якому була пущена в хід заяложена і багато в чому спростована теза про зраду кримських татар та їх співробітництво з окупаційним режимом.

Якщо емоційний лист ветеранів війни можна ще якось зрозуміти, то позиція першого секретаря Кримського обкому партії І.Лутака, викладена в листі від 24 травня 1966 року, здається нам неприпустимою. Керівник обласної парторганізації без тіні сумніву заявив, що задовольнити вимоги кримських татар щодо повернення на історичну Батьківщину не видається можливим оскільки виселення було "правильною і необхідною мірою покарання за їх зраду Батьківщині".

Тезу про "зраду" кримських татар обережно використав у своєму листі від 22 червня 1966 р. і перший

секретар ЦК КПУ П.Шелест. Хоча неможливість повернення кримських татар до рідного краю він аргументував й рядом інших, здебільшого непереконливих причин, а саме: багатонаціональність Кримської області, необхідність відселення з Криму значного числа громадян тощо¹.

Відсутність узгодженої позиції партійних, радянських, правоохоронних органів, наявність кількох тисяч звернень кримських татар значною мірою ускладнювали роботу спеціально створеної комісії ЦК КПРС у складі: І.Капітонова, В.Степакова, М.Захарова, В.Павлова, М.Савинкіна, Р.Руденка, О.Форкіна, М.Тікунова. Значною мірою, ці проблеми позначились на змісті підготовлених нею проектів постанови секретаріату ЦК КПРС та указу Президії Верховної Ради СРСР. І все ж сам факт створення такої комісії можна розглядати як позитивне явище, важливий здобуток кримськотатарського національного руху.

Діяльність згаданої комісії стала предметом й зацікавленої розмови на зустрічі 21 липня 1967 року делегації кримських татар з головою КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андроповим, секретарем Президії Верховної Ради СРСР М.Георгадзе, Генеральним прокурором СРСР Р.Руденком, міністром внутрішніх справ СРСР М.Щолоковим. Одночасно з цим, на прийомі активно піднімалося питання щодо посилення репресій проти численних діячів кримськотатарського національного руху. Натомість, Ю.Андропов пообіцяв, що “справи репресованих представників по партійній і державній лініях будуть переглядатися в робочому порядку, і якщо ці товариші засуджені і виключені з партії за участь в русі народу, вони будуть звільнені і відновлені”².

¹ Огляд листів щодо кримськотатарського питання здійснено за вказаною публікацією О.В.Волобуєва.-С. 161-163.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6321.-Арк. 61.

Погрішив проти істини Ю.Андропов. Не виконав своєї обіцянки представникам кримськотатарського народу. Політичні репресії проти їх активу не лише не припинились, а й навпаки, набрали нових обертів. Промовчав голова КДБ і про ті складні умови, в яких доводилося працювати комісії ЦК КПРС по кримськотатарському питанню, ту розбіжність думок, що існувала в центрі і на місцях.

Певну неготовність до розв'язання кримськотатарського питання виявило керівництво України. Воно і до цього не особливо уважно ставилось до заяв кримських татар. Так, в 1965-67 рр., з 343 прохань про повернення на Батьківщину, тільки три з них вирішено позитивно. Всього ж, після звільнення кримських татар зі спецпоселення до середини 60-х рр., у Крим змогли переїхати і прописатися лише 15 громадян. Не кращим було становище і в інших областях України. За станом на 29 липня 1966 року окрім Криму на території республіки проживало тільки 247 кримських татар, з них: в Запорізькій - 200, Одеській - 18, Донецькій - 16, Харківській - 13¹.

З погляду на це, нічим іншим, як спробою законсервувати кримськотатарську проблему, загнати її в глухий кут, можна назвати пропозиції голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка, Прокурора УРСР Ф.Глуха, міністра охорони громадського порядку І.Головченка, викладені в доповідній записці на ім'я П.Шелеста за № 022-825с від 15 квітня 1967 року. Останні передбачали не організоване повернення кримськотатарського народу на його історичну Батьківщину, а дозвіл окремим, найбільш лояльним його представникам проживати в Криму².

Не задовольнили кримських татар і документи,

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6321. -Арк. 13-14.

² Там само. -Арк. 15.

підготовлені внаслідок тривалої роботи комісії ЦК КПРС. Постанова вищого політичного керівництва СРСР, прийнята з цього приводу, за змістом дуже нагадувала аналогічний документ, ухвалений 24 листопада 1956 року. В ній знову констатувалося, що вже сама постановка питання про повернення кримських татар в Крим і створення їх автономії не обумовлюються ні державними інтересами, ні політичною доцільністю, не відповідає також інтересам трудящих татарської національності¹.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року “Про громадян татарської національності, що проживали в Криму” був певним кроком вперед у порівнянні з минулим, оскільки знімав необгрунтовані звинувачення в зраді кримських татар, але, разом з тим, не враховував більшості їх сподівань та устремлінь.

Замість відповіді на вистраждане питання про можливість повернення в Крим, указ містив розпливчате доручення Радам Міністрів союзних республік “і надалі надавати допомогу і сприяння громадянам татарської національності в господарському і культурному будівництві з урахуванням їх національних інтересів і особливостей”².

Одночасно з указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР, яка роз’яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму і члени їх сімей, користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності з діючим законодавством про працевлаштування і паспортний режим³. На практиці зрівняння в правах означало штучне регулювання

¹ Волобуев О.В.-Вказ.праця.-С. 164.

² Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических республик.-1967.-№ 36.-С. 531-532.

³ Там само. - С. 532.

- повернення кримських татар за допомогою сумнозвісної прописки.

Зміст і значення згаданих постанови ЦК КПРС та указу Президії Верховної Ради відразу отримали належну оцінку лідерів кримськотатарського руху. Колишній член КПРС, партійний працівник Бекір Умеров прямо заявив: “Кримських татар знову обдурили, хоча ЦК прийняв делегатів від татарського народу на вищому рівні... зневажливе ставлення до вимог татарського народу зі сторони урядових інстанцій озлобило татар і перетворило їх у внутрішніх ворогів”¹.

Своє ставлення до згаданих актів висловили також правозахисні організації СРСР. В документі № 10 Московської Гельсінської групи прямо говорилося, що такою політикою влада “...розраховує на асиміляцію кримських татар населенням середньоазійських республік. Але оскільки політика асиміляції зустрічає опір кримських татар, то вона є порушенням “прав людини і основних свобод, повага до яких є суттєвим фактором миру, справедливості і благополуччя”².

Ситуацію, що склалася після прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР, проаналізували учасники нелегальної наради представників кримських татар Узбекистану, а також інших республік, яка відбулася 16-17 вересня 1967 року в м.Советобаді (Таджикистан). Активісти руху з різних регіонів Середньої Азії висловили своє невдоволення згаданим законодавчим актом, заявили про необхідність “вирішення кримськотатарського питання до кінця”, тобто масового переселення татар в Крим, компактного їх розселення, компенсації втрат у зв'язку з переселенням, а також утворення національної автономії. З цією метою було вирішено сформувати і направити до Москви делегацію представників

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6321.-Арк. 43.

² Алексеева Л. Вказ.праця.-С. 98.

кримськотатарського народу в кількості 300 чоловік. Велика увага на нараді була приділена обговоренню поетапного плану, розрахованого на 3-5 років повернення в Крим¹.

13 вересня 1967 року Кримський обком КПУ провів розширену нараду, присвячену введенню в Криму жорсткого паспортного режиму. Аналогічні питання розглядалися й на нараді у секретаря ЦК КПУ О.Ляшка, проведеної за дорученням П.Шелеста². Причому, прийняті на них рішення оперативно втілювалися в життя. Так, якщо до указу прописки існувала лише в містах і курортних містечках, а більшість населення степових районів, як і інших сільських місцевостей, не мала паспортів, то за кілька тижнів всі жителі Криму отримали свідоцтва громадян СРСР, а прописка була введена в усіх населених пунктах. Разом з тим, вжиті заходи, як і інші перепони, не могли спинити потоку кримських татар на землю своїх батьків³.

Вже через два тижні після прийняття указу в Сімферополь, Бахчисарай та інші райони області прибуло більше 500 кримських татар⁴. Всього ж, за свідченням Л.Алексєєвої, у вересні-грудні 1967 року в Криму знаходилося 1200 сімей загальною чисельністю до 6 тисяч чоловік. З них на законних підставах змогли влаштуватися в області 2 сім'ї і 3 одинаки⁵.

Цілком очевидно, що подібні факти породжували різноманітні непорозуміння та інциденти. Наприклад, Герой Радянського Союзу Решидов на початку листопада 1967 р. направив Головному Маршалу авіації К.Вершиніну телеграму, в якій попереджав, що покінчить життя самоспаленням, якщо до ювілею радянської

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 6321. - Арк. 42, 50-51.

² Там само. - Арк. 33, 75.

³ Там само. - Арк. 37.

⁴ Там само.-Арк. 40.

⁵ Алексєєва Л. Вказ. праця.-С. 98.

влади йому не буде надано житло в Криму.

В селі Резервному Бахчисарайського району кримські татари, що оглядали свій колишній будинок, заявили: "...скоро всі повернуться сюди, а якщо не дозволять, тоді ми, як чеченці та інгуші, поїдемо до Москви, сядемо біля Кремля і будемо сидіти, доки наше питання не вирішиться позитивно..."

В селі Генеральському Алуштинського району сім'я С.Джемалядинова оголосила голодовку на знак протесту проти відмови місцевих органів влади у наданні житла і працевлаштуванні¹. В ряді випадків доходило і до сутичок з міліцією, хоча останні виникали лише тоді, коли ситуація виходила з-під контролю, оскільки сама тактика просування в Крим за задумом її організаторів мала носити мирний, спокійний характер. Це засвідчила, зокрема, й зустріч делегатів кримськотатарського народу із заступником голови облвиконкому М.Мойсеєвим 12 вересня 1967 року.

В той же час владні структури, прагнучи взяти процес переселення в Крим під свій жорсткий контроль, ввести його в необхідне, наперед визначене русло, прийняли рішення щодо проведення оргнабору кримських татар для працевлаштування в Криму. Мета цієї акції не залишалась секретом для кримських татар. Один з активістів національного руху Енвер Асанов на зустрічі з секретарем Кримського обкому партії 15 травня 1968 року заявив: "Відкрите вербування татар в Крим - не вирішення кримського питання. Це чергова провокація проти народу. Завербувавши сотню-другу татар в Крим - закриють прописку, пояснюючи тим, що немає місць. На Батьківщину нас не повинні вербувати, це - приниження"².

Оргнабор кримських татар для переїзду в Крим, що

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 72. - Арк. 10.

² Там само . -Арк. 18.

розпочався весною 1968 року, проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів Компартії Узбекистану, за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів та Кримського облвиконкому. На першому етапі згаданої роботи в 1968 році було відібрано 198 сімей. Причому, основним критерієм служила не наявність сільськогосподарської спеціальності або брак її взагалі, а головне... відсутність компрометуючих матеріалів про участь в кримськотатарському русі. Як правило, в списки для переселення не потрапляли представники інтелігенції - інженери, вчителі, митці тощо. На цій підставі було відмовлено економісту Нурі Абдуллаєву, педагогам з вищою освітою Амзі Аблаєву, Толяту Воєнному та багатьом іншим.

Вже попередні результати роботи по оргнабору довели неспроможність використати його як політичну акцію з метою розколу кримськотатарського національного руху.

В липні 1968 року голова Державного комітету по використанню трудових ресурсів О.Денисенко доповідав ЦК КПУ, що заходи по переселенню в Крим частини кримськотатарського населення не приводять до зменшення прагнення переїзду на постійне місце проживання в Кримську область, а “навпаки створюють умови для активізації діяльності націоналістичних елементів в цьому напрямку”¹. Ним прогнозувалося, що надалі діяльність активу здійснюватиметься в таких основних формах: пред’явлення вимог щодо компактного проживання, отримання дозволу на прописку в населених пунктах Південного узбережжя Криму і місцевостях прилеглих до Сімферополя, відкриття національних шкіл та установ культури, возз’єднання з родичами, які залишились в Узбекистані.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 72.-Арк. 28.

Передбачаючи такий перебіг подій, керівництво республіки мало покладалося на створені ним запобіжні заходи.

Тому з 1 липня 1968 року у відповідності з особистою вказівкою П.Шелеста робота по переселенню була зовсім припинена¹. Причому, не бралось до уваги, що в райвиконкомках місцевих рад Узбекистану нагромадилась велика кількість заяв на переселення в Кримську область.

Лише в Наманганський облвиконком в травні-червні 1968 року надійшло близько 250 таких заяв².

Згодом, переселення кримських татар по оргнабору поновилося, але проводилось в значно менших розмірах. Не виконувались навіть контрольні показники встановлені для переселення українським урядом. Так, якщо за планом в 1969 році передбачалося здійснити переселення 150 сімей, то фактично було прийнято 104, в 1970 - відповідно 100 і 45; в 1971 - 100 і 65.

В 1972 році Рада Міністрів СРСР своїм розпорядженням за № 702-рс дозволила здійснити переселення ще 50 сімей кримських татар, розселивши і працевлаштувавши їх в населених пунктах Чорноморського, Роздольненського, Первомайського, Красноперекопського, Ленінського, Советського і Білогірського районів³.

Штучні обмеження в переселенні репресованого народу до Криму змушували сім'ї кримських татар діяти самостійно. В кінці 60-х - та початку 70-х рр. в індивідуальному порядку на півострів прибуло 195 сімей (3496 осіб).

Окрім того, певна кількість громадян з числа кримських татар осіла в інших областях республіки: Херсонській - 1541 чол., Запорізькій - 1063; Донецькій -

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 72.-Арк. 27, 36.

² Там само.-Арк. 28.

³ Там само. - Спр. 702.-Арк. 2-3.

633; Одеській - 61. Незначна кількість татар проживала на території Ворошиловградської (Луганської), Кіровоградської, Київської, Черкаської, Харківської областей.

За даними МВС УРСР на 1 травня 1973 року в республіці проживало 6874 кримських татар, з них без прописки: в Кримській області - 23 сім'ї (101 чол.), Херсонській обл. - 31 сім'я (142 чол.), Запорізькій - 2 сім'ї (8 чол.)

Звичайно, далеко не всі з прибулих витримували створені для них надзвичайно складні, умови життя. Тому вже в кінці 1960-х рр. спостерігається певний відтік кримських татар з України. Всього ж в 1968-1972 рр. за межі республіки виїхало понад 650 осіб¹.

Аналізуючи стан розселення кримських татар в областях України, політичне керівництво та правоохоронні органи особливу увагу приділяли виявленню осіб з "сепаратистськими намірами". Так, 14 липня 1973 року завідувач відділом адміністративних органів КПУ Д.Опанасюк з тривогою повідомляв першому секретареві ЦК Компартії України В.В.Щербицькому про те, що з числа громадян татарської національності, які проживають в республіці виявлено понад 300 осіб, що раніше приставали до "автономістського руху". З них біля 60 залишаються на старих позиціях, намагаються продовжувати свою діяльність по активізації "руху", залученню до нього інших осіб татарського населення, насамперед, молоді².

Поширюючи інформацію про загрозу поширення автономістських ідей, місцеві партійні органи, як і керівництво України в цілому, ставили перед собою такі основні цілі: всебічно скомпрометувати кримськотатарський національний рух та окремих його діячів;

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 891.-Арк. 30.

² Там само.-Арк. 31.

призупинити, а то й зовсім згорнути процес переселення кримських татар на історичну Батьківщину, зняти з порядку денного вирішення кримськотатарського питання взагалі. Це яскраво простежується в доповідній записці Кримського обкому КП України від 25 липня 1972 року, підписаній М.Кириченком. В ній йшлося про “численні наклепницькі” звернення та заяви кримських татар з вимогами надання автономії, відкриття шкіл, мечетей. Як підкреслював перший секретар обкому КПУ “...всі ці вимоги є зовсім необґрунтованими і не можуть бути задоволені в силу цілого ряду причин”.

Інформуючи ЦК КПРС і ЦК КП України, М.Кириченко не гребував для оцінки кримських татар ніякими чутками і домислами, узагальнював далеко нетипові факти. В своїх доповідних він наводив випадок, що стався в садибі по вул.К.Маркса в м.Алушті, коли п’ять кримських татар, оглянувши будинок однієї з громадянок, заявили, що він належить їх батькам і запропонували: “Передай нам будинок, а то потім пожалкуєш”¹.

Водночас, перший секретар Кримського обкому партії не поспішав коментувати “Звернення кримських татар, що повернулись на Батьківщину - в Крим до громадськості України”, в якому чітко і послідовно викладалася позиція кримськотатарського національного руху. В згаданому документі говорилося, що “елементарні демократичні свободи народу, його голос за повернення до рідного краю підміняється неправдивою інформацією радянської громадськості. В Криму спеціально розповсюджуються чутки про те, що нібито кримські татари вимагають повернення своїх будинків і всі хочуть жити на узбережжі Криму. Всілякі вихватки різного роду нездорових елементів аж до наявних випадків вбивств рецидивістами, кримінальними злочинцями приписується кримським татарам. Все це -

¹ ОАААІ Оёдаçиè.-Ô. 1, й. 24, пїð.6321.-Àðè. 46-47.

брехня і наклеп...”¹.

На жаль, голос кримських татар, як і раніше, залишався непоміченим. Натомість, пропозиції Кримського обкому партії, підтримані керівництвом України знайшли своє відображення в цілком таємній постанові ЦК КПРС “Про окремі категорії громадян, переселених в минулому з місць їх проживання в інші райони СРСР” від 26 жовтня 1972 року В ній вже вкотре безапеляційно твердилось, що кримські татари, “...які раніше проживали в Криму в своїй більшості, укорінилися на нових місцях проживання...” Виходячи з цього, ЦК КПРС зобов’язав відповідні партійні органи і надалі проводити необхідну роботу “по закріпленню постійного їх проживання в цих місцях”.

ЦК КПРС визнавав за доцільне “...вирішувати питання про громадян, які бажають повернутися до попередніх місць проживання, як правило, через органи, що займаються організованим набором робочої сили у відповідності з діючим законодавством про паспортний режим та при наявності можливостей житлово-побутового використання на постійній роботі в радгоспах, колгоспах, на підприємствах, будовах, установах і організаціях”².

Цитований документ являв собою яскравий зразок численних партійно-урядових документів, що містили в собі так звану “подвійну мораль”. З одного боку секретаріат ЦК КПРС повністю схвалював текст указу Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень у виборі місць проживання, передбаченого в минулому для окремих категорій громадян”, з другого - викладав розгорнуту програму, що ставила за мету недопустити реалізації закладених в указі положень.

Так, протокольним рішенням секретаріату ЦК КПРС

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 72. - Арк.38-41.

² Там само. - Оп. 10, спр. 1199.-Арк. 83.

затверджувався “план пропагандистського забезпечення заходів передбачених Центральним Комітетом”. Малося на увазі проведення галасливих кампаній в засобах масової інформації з висвітленням “щасливого і безхмарного життя” переселених народів, публікація статей про найбільш визначних їх представників, рішуча відсіч “антирадянським вихваткам” на Заході¹.

Політбюро ЦК КП України 14 листопада 1972 року, заслухавши коротку інформацію завідувача відділом адміністративних органів Опанасюка, майже слово в слово продублювало документ, створений на Старій площі, не забувши, однак, додати доручення Міністерству внутрішніх справ, КДБ при Раді Міністрів УРСР та Прокуратурі УРСР “...вживати заходів по своєчасному попередженню протизаконних та антигромадських дій з боку окремих націоналістично настроєних елементів”².

Таким чином, політичні рішення ухвалені в Москві та Києві не лише не стабілізували ситуацію, а навпаки, ускладнили її, оскільки не влаштовували законних і природних прагнень скривдженого тоталітарною системою народу.

Зокрема, на чисто формальний захід перетворилося організоване переселення сімей кримських татар в райони Кримської області. В 1972 році переселено 50 сімей, 1973 - 29, 1974 р. - 48, 1975 р. - 50, 1976 р. - спочатку передбачалося переселити 20 сімей, проте згодом за рішенням Кабінету Міністрів ця цифра була дещо збільшена³. Не змінилися і критерії відбору переселенців, серед яких чільне місце продовжувала займати “політична благонадійність” громадян.

Останнє штовхало кримських татар на пошук шляхів

¹ РДАНИ.-Картотека постанов Секретаріату ЦК.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1199.-Арк. 84.

³ Там само.-Оп. 25, спр. 1250.-Арк. 1.

переселення поза існуючим законодавством. Так, 1 січня 1977 року на території Кримської області вже проживало 1219 сімей (6637 чол.), з них 4258 чол. дорослих і 2379 дітей; перебувало без прописки 362 сім'ї (1666 чол.), в тому числі: в Сімферополі - 36; Саках - 75; Ленінському районі - 223; Білогірському - 514; Советському - 178; Красноперекопському - 146; Первомайському - 45; Роздольненському - 17; Кіровському - 247; Сімферопольському - 160; Червоногвардійському - 18. Ряд сімей роками не могли отримати бажаної прописки, навіть маючи у своєму володінні цілком пристойне і впорядковане житло¹.

Замість практичної допомоги новоприбулим, М.Кириченко, а згодом і новий перший секретар Кримського обкому партії В.Макаренко, продовжували рішуче "бомбардувати" ЦК Компартії України, ЦК КПРС листами, інформаціями, доповідними записками, в яких оцінювали ситуацію в Криму як критичну, пропонували вжити рішучих заходів до кримських татар, і в першу чергу, активістів кримськотатарського руху².

Підлила масла у вогонь інформаційна записка від 27 червня 1977 року "Про активізацію ворожої діяльності кримськотатарських екстремістів", адресована політбюро ЦК КПРС головою КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андроповим. В ній, зокрема, повідомлялось про розповсюдження "автономістами" матеріалів "наклепницького змісту", "розгортання антирадянської діяльності", пов'язаної з масовим переселенням татар до Криму.

Над підготовкою документів, покликаних зменшити активність кримськотатарського національного руху, хоча б частково призупинити переїзд кримських татар на історичну Батьківщину, працювали в Москві, Києві, Ташкенті. Зокрема, Мустафа Джемільєв оприлюднив

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1401.-Арк. 33.

² Там само.-Арк. 23-25, 30-31.

погоджене урядами Узбекистану та України таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Уз.РСР (№ 221), яким заборонялося виписувати кримських татар без пред'явлення офіційного підтвердження з майбутнього місця проживання про наявність там для них роботи і житла¹.

Ряд аналогічних документів були підготовлені безпосередньо в стінах ЦК Компартії України та уряду УРСР. Надсилаючи їх до Москви і наполягаючи на розгляді українських пропозицій, перший секретар ЦК КП України В.Щербицький 18 травня 1978 року вказував на те, що “заходи по стриманню масового переїзду татар, які вживають партійні, радянські та адміністративні органи республіки і Кримської області на основі діючого законодавства, малоефективні і позитивних результатів не дають...”².

Зважаючи на прохання політичного керівництва України, Рада Міністрів СРСР 15 серпня 1978 року ухвалила постанову № 700 “Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області”, яка передбачала виселення за межі півострова осіб, помічених в порушенні паспортного режиму, а також застосування покарань в адміністративному порядку до володарів будинків, наймачів або піднаймачів житлових приміщень, що допускали проживання осіб поза встановленими правилами³.

Своєрідною відповіддю як на цю, так і на інші акції партійно-державних структур може служити “Звернення жінок”, молоді, дітей, всього кримськотатарського народу, в якому говорилося: “...Нас не злякають репресії, переслідування, ми вже їх випробували. Нас не злякають в'язниці - вони нас не зламали. Нас не злякають

¹ НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка 29.-Арк. 33.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1740.-Арк. 1-2.

³ РДАНИ.-Ф. 4, оп. 24, спр. 679.-Арк. 16.

цькування і провокації - ми знаємо їм ціну...”¹

Перешкоджаючи розселенню кримських татар на території півострова, правоохоронні органи вдавалися до найпідступніших дій: від визнання недійсними угод на придбання будинків, виселення за межі Кримської області сімей кримських татар, до фабрикації кримінальних справ за вчинені порушення паспортного режиму, дрібне хуліганство, опір працівникам міліції, а в деяких випадках і за “особливо небезпечні державні злочини”.

Відомо, що лише в 1972-1976 рр. народними судами Кримської області прийнято 364 рішення про визнання приватних угод купівлі-продажу будинків кримськими татарами недійсними². В 1976-1977 рр. адміністративними органами Кримської області за порушення паспортного режиму і порядку купівлі-продажу будинків притягнуто до адміністративної відповідальності 2437 громадян, кримінальної - 98³.

Однією з перших кримінальних справ, порушених на території України проти кримських татар за політичними статтями, стала справа на Куртуметова Ескандера та Холікова Ібазера, Рамазанова Регаста прийнята у виробництво Управлінням КДБ по Запорізькій області. Активісти кримськотатарського національного руху звинувачувались у розповсюдженні наклепницьких вигадок, що паплюжать радянський суспільний лад, виготовленні та поширенні антирадянських документів, участі в націоналістичних зборищах. 28 листопада 1973 року Запорізький обласний суд засудив усіх трьох кримських татар до двох років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії загального режиму⁴.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6321.-Арк. 73.

² Там само.-Спр. 1401.-Арк. 17.

³ Там само.-Спр. 1740.-Арк. 11.

⁴ Там само.-Арк. 32-34.

Цілком очевидно, що жодний випадок беззаконня не залишався без уваги активу кримськотатарського національного руху. Так, виселення трьох родин кримських татар - Губанова, Мазінова і Курсейтової із сіл Красний Крим і Спокійне Сімферопольського району 30 листопада 1972 року напередодні святкування Дня Конституції і 60-річчя утворення СРСР викликало стихійну демонстрацію в с.Партизани Генічеського району за участю близько 200 кримських татар.

За особистою вказівкою В.Щербицького ряд працівників радянських і адміністративних органів Сімферопольського району були покарані. Але не стільки за виявлену сваволлю, скільки за непродуманість дій під час проведення виселення¹.

12 червня 1974 року, на знак протесту проти виселення з Первомайського району родини С.Сеїтджалілова з сімома неповнолітніми дітьми, відбулася масова демонстрація кримських татар на смт.Новоолексіївка Генічеського району, що на Херсонщині. Незважаючи на перешкоди, демонстранти підняли гасло "Припинити антикомуністичні гоніння на татар. Будьте людяними, дозвольте повернутися на Батьківщину в Крим!", що влада прагнула якомога швидше загасити конфлікт, була змушена повернути родину Сеїтджалілова в Крим. Але такі випадки, на жаль, були нетиповими².

Про те, які висновки робилися з подібних виступів видно з доповідної другого секретаря ЦК КПУ І.Лутака на ім'я В.Щербицького, в якій повідомлялося, що Комітетом держбезпеки при Раді Міністрів УРСР проведена нарада керівних та оперативних працівників УКДБ Кримської, Херсонської та Запорізької областей, "здійснюються оперативні заходи по зриву задухів "автономістів", попередженню з їх сторони

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 891. - Арк. 26-28.

² Там само.-Спр. 1090.-Арк. 11-13.

ворожих проявів та провокаційних акцій, припиненню передачі наклепницької інформації за кордон”¹.

За таких дій влади, можна зрозуміти, справжні причини трагедії 47-річного Муси Мамута, який з усіх можливих виходів обрав для себе смерть.

Родина Мамута переїхала в Крим в квітні 1975 року. Придбала будинок в с.Донське Сімферопольського району, однак, ніяк не могла ні оформити акт купівлі, ні отримати прописку. Внаслідок цього в травні 1976 року М.Мамут “за порушення паспортного режиму” був засуджений до двох років позбавлення волі. Після повернення з виправно-трудових таборів, йому знову погрожували новою кримінальною справою. Повністю зневірившись, 23 червня 1978 року М.Мамут на території своєї садиби здійснив акт самоспалення.

Похорон Муси Мамута, в якому взяло участь біля 450 кримських татар, перетворився на політичну демонстрацію. На цвинтарі були підняті транспаранти з написами: “Він покінчив життя самоспаленням в знак протесту проти дискримінації на Батьківщині”, “Дорогому Мусі Мамуту - жертві несправедливості від кримськотатарського народу”².

Трагічна загибель М.Мамута викликала обурення демократичних кіл не лише СРСР, а й усього цивілізованого світу. В телеграмі на ім'я Л.Брежнєва та М.Щолокова академік А.Сахаров писав: “Незалежно від його конкретних обставин, самоспалення Муси Мамута має своєю справжньою причиною національну трагедію кримських татар... Трагічна загибель Муси Мамута... повинна послужити відновленню справедливості, відновленню зневажених прав його народу”³.

Дещо раніше, 2 червня 1978 року покінчив життя

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1090.-Арк. 19.

² Там само. - Спр. 1668.-Арк. 50.

³ Алексеева Л.-Вказ. праця.-С. 106.

самогубством кримський татарин Расулов, якого місцева влада поспішила зарахувати до психічно хворих, нерівноважених людей¹.

19 листопада 1978 року трагічний список поповнив батько трьох дітей Іззет Мемедуллаєв. Погодившись співробітничати з КДБ в обмін на прописку, він увійшов у конфлікт зі своєю совістю. Останніми словами І.Мемедуллаєва стали: “Я ніколи не був негідником. Хочу померти з чистою совістю”².

Особливо нестерпним стало становище кримських татар після прийняття вже згадуваної постанови Ради Міністрів СРСР № 700 “Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області”. Лише протягом 12 місяців після її запровадження з Криму насильницьки було вивезено близько 30 сімей. Окрім того, в 1978 році за порушення паспортних правил за ст.196 КК УРСР до кримінальної відповідальності було притягнуто 12 кримських татар, за самочинне повернення за ст.188 КК УРСР - 5 чол., за допущені хуліганські дії за ст.206 КК УРСР - 3 чол. Ряд осіб отримало від правоохоронних органів офіційне попередження.

До адміністративної відповідальності притягалися і власники будинків, які утримували без прописки кримських татар, або ж продавали їм житло. За перше півріччя 1979 року на них було складено 185 адміністративних протоколів, 6 осіб - вислано за межі області. В результаті цього, 19 кримськотатарських родин були змушені “добровільно” залишити Кримську область.

Жорсткі репресивні заходи значною мірою зменшили потік кримських татар на Батьківщину. Якщо в першому півріччі 1978 року в Крим прибуло 85 сімей, то за перше півріччя 1979 - лише 4³. Однак, на практиці це аж

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1668.-Арк. 50.

² Алексеева Л.-Вказ. праця.-С. 106-107.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1940.-Арк. 14-15.

ніяк не означало відмову кримських татар та їх активу від поставленої мети.

Так, Кримський обком Компартії України, в черговий раз висловлював занепокоєння діяльністю “Ініціативної групи”, об’єднаної навколо Муксіна Османова (Білогорськ), Ебазера Сеїтвапова (Сімферополь), Іззета Юнусова (Саки) та інших, що “продовжує активну підбурюючу діяльність серед татарського населення, особливо молоді, намагається організувати нові провокаційні акції та антигромадянські прояви”¹.

Перший секретар Херсонського обкому партії І.Мозговий повідомляв ЦК КПУ про зусилля “Ініціативної групи” смт Новоолексіївка Генічеського району, згуртованої навколо Белялова. Остання проводила активну петиційну кампанію, збирала кошти для переселенців, виношувала наміри розповсюдження листівок шляхом наклеювання на вагони транзитних поїздів².

Таким чином, на території України існував реальний опір владним структурам з боку кримських татар, які самовіддано боролись за свої права, рішуче і послідовно домагались справедливого розв’язання національного питання.

До того ж, наявні в Україні осередки були тісно пов’язані з незгасаючим вогнищем кримськотатарського національного руху в Узбекистані, його течіями у Москві, інших республіках, радянськими та міжнародними правозахисними організаціями.

Не обійшов своєю увагою проблем кримськотатарського народу й академік А.Сахаров, який вважав боротьбу за реалізацію його прав одним з найбільш важливих і першочергових завдань правозахисного руху в СРСР.

Своєрідним представником кримських татар в Москві тривалий час залишався письменник, людина

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1940.-Арк. 14-15..

² Там само. - Спр. 1740.-Арк. 19.

дивовижної долі Олексій Костерін. Майже третину свого життя він провів у в'язницях і концтаборах, отримавши свій перший термін за участь в революційному русі ще до падіння російської монархії. В 30-х рр. Костерін знову потрапляє за ґрати, але тепер вже за рішенням органів радянського правосуддя.

Після смерті Сталіна і реабілітації, О.Костерін стає одним з найактивніших борців за права малих народів, послідовним провідником демократичних ідей¹.

Помітне місце займала боротьба за права кримськотатарського народу і в українському правозахисному русі. В 1966 році весь світ обійшло звернення поета-перекладача, багаторічного політв'язня Святослава Караванського до Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР, в якому він назвав виселення кримських татар з Криму актом кричущої несправедливості. "Як це так, - писав він, - у ХХ столітті суспільство, що прагне збудувати найсправедливіший лад на землі, виселяє з історичних земель дев'ятсоттисячний народ за "зраду Батьківщини" окремих його представників?"².

Тісні духовні узи єднали кримських татар з іншим відомим правозахисником Петром Григоренком, який, звертаючись до активу руху, завжди наголошував: "В своїй боротьбі не замикайтесь у вузьконаціональну шкаралупу, встановлюйте контакти з усіма прогресивними людьми інших націй Радянського Союзу, перш за все, з націями, серед яких ви живете - з росіянами і українцями, з націями, які зазнавали і зазнають таких же пригноблень, як і ваш народ"³.

В 1969 році президія Закордонного представництва Української Головної визвольної ради оприлюднила

¹ Амальрик А. Записки диссидента. -М., 1991.-С. 75.

* Так в тексті.

² Чорновіл В. Лихо з розуму. - Париж, 1968.-С. 150.

³ Григоренко П. Спогади. - Детройт, 1984.-С. 150.

заяву, в якій назвала боротьбу кримських татар "...дуже важливою ланкою широкого фронту боротьби народів Радянського Союзу за ліквідацію ганебної спадщини сталінського терору"¹.

На рубежі 1970-80-х рр. кримськотатарський національний рух набуває нових дієвих форм. Л.Алексєєва вважає цей час періодом спаду в боротьбі кримських татар, орієнтуючись, в першу чергу, на зменшення кількості учасників петиційних кампаній. Вважали б за доцільне, не погодитись з висловленою точкою зору. Спад петиційних кампаній, на нашу думку, пояснюється розчаруванням і усвідомленням безрезультатності такої форми боротьби. Водночас, в згаданий період набули свого розмаху і поширились інші, не менш важливі напрямки діяльності кримськотатарського національного руху.

Наприклад, ширше ніж раніше ним стали використовуватися міжнародні правозахисні організації. Питання кримських татар займало чільне місце в діяльності "Комітету прав людини", асоційованого з "Міжнародною лігою прав людини" в Нью-Йорку та "Міжнародного інституту людини" в Страсбурзі, "Групи-73", асоційованої з "Міжнародною організацією прав людини" в Парижі, "Міжнародної амністії", Московської Гельсінської групи та інших. Здійснені за підтримки цих організацій акції не залишалися поза увагою світової громадськості, посіли належне місце в міжнародній правозахисній діяльності. Серед них: мітинги та демонстрації кримських татар і радянських емігрантів біля будинку ООН в квітні 1983 року, п'ятиденне голодування та політична демонстрація в Нью-Йорку в 30-у річницю депортації кримських татар, звернення 3 червня 1983 року правозахисника В.Чалідзе

¹ У справі повернення татар на Крим. Заява Президії ЗП УГВР//Сучасність.-1969.-№ 7.-С. 149.

до ООН з приводу дискримінації кримських татар тощо.

Допомогу кримськотатарському національному руху надавав й Національний центр кримських татар в США і створений при ньому фонд “Крим”. Останній ставив за мету “поширювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних і адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної і духовної культури Криму”. В основу фонду були покладені добровільні пожертвування Фікрета Юртера, Ібраїма Алтана, Мубеїна Алтана-Вату, Андрія Григоренка, Йе-Ченга, Маріо Константинідіса, Анастаса Андропуло, Анатолія Левітіна-Краснова, Павла Литвинова, Мемета Севдіяра й інших осіб¹.

Високою активністю відзначалася діяльність закордонних представників кримськотатарського народу. І серед них Айше Сейтмуратової. Відбувши визначений судом термін покарання, вона в 1978 році виїхала за межі СРСР. Виступи А.Сейтмуратової на конференціях ісламських країн привернули увагу преси, ряду відомих політичних діячів².

Продовжував опікуватись кримськотатарськими проблемами П.Григоренко емігрував до США та був позбавлений радянського громадянства. Його зусилля значною мірою, сприяли тому, що в 1980 році Організація Об'єднаних Націй зробила з цього приводу радянському представникові офіційний запит.

Активізація кримськотатарського національного руху в 1970-80-х рр. нерозривно пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з справжніх

¹ Крымскотатарское национальное движение. Том II...-С. 297-298.

² Алексеева Л. Вказ. праця.-С. 109.

і випробуваних лідерів народу Мустафи Джемілева* . Своє життєве кредо борець за права людини, просто і дохідливо виклав в останньому слові на судовому процесі 1970 року “Виступаючи за свої національні та громадянські права, - говорив він, - чекав, звичайно, від влади лише переслідувань та репресій... Та яким би я не піддавався репресіям та переслідуванням, я твердо можу сказати, що ніхто, ніколи і ні за яких обставин не зможе примусити мене відмовитись від справи, покладеної честю, національною гідністю і громадським обов'язком. Світлі ідеали, в ім'я яких я вступив в активне політичне життя країни, я думаю, варті не лише свободи, а й людського життя”¹.

Акції протесту, спрямовані на звільнення М.Джемілева з часом зросли до рівня акцій солідарності з усім кримськотатарським народом. Безпосередню участь в них брали А.Сахаров, П.Григоренко, О.Некрич, Л.Копелев, А.Григоренко, Г.Лауб, О.Галич, П.Тігрід, О.Філін, Г.Бьоль, К.Ездіньський, А.Левітін-Краснов, П.Литвинов, І.Пелікан, К.Амері, В.Білоцерківський, В.Франк, інші політичні та культурні діячі².

Піднесення кримськотатарського національного руху, його широка міжнародна підтримка змушували політичне керівництво країни шукати шляхи для маневрування, вдаватися до низки пропагандистських заходів. Так, в 1974 році кримських татар настійно агітували переселятися в Джекказганську область, першим секретарем якої було навіть призначено кримського

* М.Джемілев 6 разів притягався до кримінальної відповідальності (в 1966 р., 1969, 1974, 1975, 1979, 1986 рр.). В ув'язненні неодноразово проводив голодування, здійснював інші акції. (Вести из СССР... Мюнхен-Брюссель, - 1985.-Т. I.-С. 50, 145; Т. 3.-С. 99, 285).

¹ Крымскотатарское национальное движение. Том II...-С. 206,

² Сучасність.-1976.-№ 4.-С. 110-111; №10.-С. 12.

татарина С.Таїрова. Однак, кримські татари майже повністю проігнорували подібне вирішення власного національного питання. В 1978 році в ЦК КПРС звернувся перший секретар ЦК КП Узбекистану Ш.Рашидов, який обгрунтував необхідність створення на базі ряду районів Кашкадар'їнської області татарського національного округу з центром у Мубареку.

Схвалені секретаріатом ЦК КПРС пропозиції узбецького керівництва лягли в основу цілеспрямованої програми, яка також не знайшла підтримки серед кримських татар¹. Останні, як і раніше, прагнули лише одного - повернення в Крим. В ряді міст Середньої Азії відбулися серії мітингів проти спроб вкорінення кримських татар для компактного проживання в одній області.

Смерть Л.Брежнєва та зміна політичного керівництва поклали початок новому етапу боротьби кримських татар за досягнення своєї кінцевої мети. Проте, зважаючи на позицію Ю.Андропова, що в свій час всіляко намагався дискредитувати благородні поривання народу, важко було сподіватися на якісь конструктивні рішення. Як і раніше, зустрічі представників народу з відповідальними працівниками ЦК КПРС, союзного уряду та Президії Верховної Ради СРСР закінчувались тими ж традиційними обіцянками, що "порушене питання буде розглянуто". Не спадав і маховик політичних репресій, вражаючи найбільш послідовних борців кримськотатарського народу.

Гасла перебудови, проголошені М.Горбачовим, хоч і вселили надії на краще, але водночас переконали в необхідності більшої скоординованості зусиль з боку кримськотатарського національного руху. На цьому, зокрема, наголосили учасники Всесоюзної наради представників ініціативних груп національного руху кримських татар, яка проходила 11-12 квітня 1987 року в

¹ РДАНИ.-Картотека Секретаріату ЦК КПРС.

м.Ташкенті. Характерно, що навіть в умовах перебудови підготовка наради наштовхувалась на рішучу протидію владних структур.

Представники з місць активно і зацікавлено обговорили звіти учасників ініціативних груп союзних республік, а також Московської ініціативної групи, визначили шляхи подальшого розвитку руху за повернення в Крим і відновлення конституційних прав кримськотатарського народу, ухвалили звернення до Генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова та обрали представників для зустрічі з вищою посадовою особою країни.

Належна увага була приділена й висвітленню становища репресованих активістів кримськотатарського національного руху, обґрунтовані вимоги їх якнайшвидшого звільнення та реабілітації¹.

Після завершення конференції на знак своєрідної підтримки її рішень було зібрано понад 30 тисяч підписів громадян під текстом "Всенародного звернення кримських татар до М.С.Горбачова", в якому висувалась вимога прискорити розв'язання кримськотатарського питання і прийняти делегацію з 36 представників.

Влітку 1987 року велика група кримських татар (близько 1,5 тис.осіб), наділена мандатами представників кримськотатарського народу, прибула до Москви. 26 червня 1987 р. їх прийняли заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР П.Демічев та секретар ЦК КПРС Г.Розумовський.

За висловом учасника цієї зустрічі Решата Джемілева, вона аж ніяк не задовольняла делегацію кримських татар, оскільки П.Демічев лише пообіцяв передати М.Горбачову представлені вимоги.

Як вимушений крок кримські татари розглядали масові акції непокори в Москві в липні 1987 року. Так

¹ НА "Меморіалу".-Ф. 103.-Папка: Тюрьмы и лагеря.-Арк.

6 липня вони провели демонстрацію на Червоній площі поблизу мавзолею В.І.Леніна, піднявши гасла “Поверніть наш народ на Батьківщину!” Після того, як працівники КДБ та міліції відібрали у кримських татар плакати і намагалися розігнати демонстрацію, вони перейшли до будинку ЦК КПРС на Старій площі, де і продовжили свою акцію. Демонстрація завершилася лише після того як П.Демічев, зустрівшись з групою представників, очолюваною Ф.Аблямітовим, пообіцяв протягом місяця дати відповідь на вимоги кримських татар¹.

На масові демонстрації кримських татар вище політичне керівництво відповіло досить неслухним і непередуманим кроком. 23 липня 1987 року було оприлюднено повідомлення ТАРС витримане в кращих традиціях 1950-70-х рр. В ньому вже вкотре були пущені в обіг тези про зраду кримських татар в роки Великої Вітчизняної війни, неможливість розв’язання кримськотатарського питання без врахування реальної ситуації, що склалася в Криму протягом останніх чотирьох десятиліть².

“Повідомлення ТАРС, - заявили учасники мітингу в м.Янгіюлі, - є відкритим і нахабним замахом на дружбу і рівноправність народів СРСР, неприхованим закликом до дискримінації кримських татар. Але ми сподіваємось, що це повідомлення не відображає точку зору керівництва країни, а є вихваткою винятково ворогів перебудови і демократизації”.

Незграбність і недоцільність такого кроку як публікація повідомлення ТАРС дуже скоро усвідомило політичне керівництво країни. Дещо виправити становище мала створена 6 липня 1987 року під головуванням А.Громико представницька комісія для розгляду питань, піднятих кримськими татарами. Крім Голови Президії

¹ Вести из СССР... Кн. 4.-С. 79.

Верховної Ради СРСР до неї увійшли перший секретар ЦК КП України В.Щербицький, перший секретар ЦК КП Узбекистану І.Усманходжаєв, Голова Ради Міністрів Російської Федерації В.Воротніков, перший заступник Голови Президії Верховної Ради П.Демічев, голова КДБ СРСР В.Чебриков, а також такі впливові політики як О.Яковлев, А.Лук'янов, Г.Розумовський¹.

Однак, як з'ясувалося, діяльність комісії виявилась безрезультатною, оскільки за рік своєї роботи вона змогла прийти лише до єдиного висновку "що для утворення кримської автономії немає підстав"². Такий підсумок, зазначається в звіті Гельсінської групи з прав людини, не влаштовував радянське керівництво, не кажучи про кримськотатарський народ³. До того ж, подібне політичне рішення супроводжувалося рядом заходів, що вели до посилення напруженості в середовищі кримських татар, а також в регіонах їх компактного проживання.

Так, постановою Ради Міністрів СРСР за № 1467 від 24 грудня 1987 року, підписаною М.Рижковим, обмежувалась прописка кримських татар в цілому ряді населених пунктів Кримської області та Краснодарського краю⁴.

Згадані рішення знайшли свою негативну оцінку в підсумковій заяві учасників зустрічі представників ініціативних груп національного руху кримських татар від 8 листопада 1988 року. Водночас, на порядку денному постало питання про створення організаційних структур кримськотатарського національного руху. В підготовленому спільними зусиллями статуті Організації

¹ Вести из СССР...-Кн. 4.-С. 86.

² Правда.-1988.-9 июля.

³ Репрессированные народы Советского Союза. Отчет Хельсинской группы по правам человека.-М., 1991.-С. 48.

⁴ НА "Меморіалу".-Ф. 103.-Папка № 29.-Арк. 91.

кримськотатарського національного руху (ОКНР) прямо говорилося, що "...ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання в цілому, де вирішується питання про те, чи буде СРСР демократичною і правовою державою, що поважає політичні та громадянські права людей, національний суверенітет народів, їх культуру, самобутність та вільний розвиток на їх національній території чи ж знову повернеться до тоталітарної та терористичної системи правління, висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію"¹.

Організаційне оформлення кримськотатарського національного руху, поширення впливу ОКНР як в країні, так і за кордоном значною мірою, підштовхнули керівництво СРСР до нових радикальних кроків у розв'язанні національних проблем кримських татар. Їх глибоке та всебічне вивчення доручалося комісії Верховної Ради СРСР з проблем кримськотатарського народу, утвореній за постановою Ради Національностей від 12 липня 1989 року тепер вже під головуванням Г.Янаєва.

Висновки та пропозиції згаданої Комісії розглядалися на закритому засіданні Президії Верховної Ради СРСР 28 листопада 1989 року. Виходячи з Декларації Верховної Ради СРСР "Про визнання незаконними та злочинними репресивні акти проти народів підданих насильницькому переселенню та забезпечення їх прав", вона визнала законними права кримськотатарського народу на повернення в місця його історичного проживання та відновлення національної цілісності.

Прийняття ряду законодавчих і нормативних актів, спрямованих на відновлення історичної справедливості,

¹ Крымскотатарское национальное движение.-Т. 2...-С. 60.

подолання тяжкої спадщини тоталітарної системи, символізувало собою завершення тієї боротьби, яку вели кілька поколінь кримських татар за повернення на історичну батьківщину, створення нормальних умов для власного національно-культурного розвитку. Характерно, що ця самовіддана боротьба послідовно тривала більше чотирьох десятиріч, набувала відповідних певному історичному етапові дієвих форм. Останні включали в себе широкі петиційні кампанії, масові звернення кримських татар до вищих органів державної влади та управління, розповсюдження самвидаву, мітинги, демонстрації протесту, включаючи акти самопожертви в ім'я народу. Важливим здобутком кримськотатарського руху стало створення його організаційних структур, які розвивались від найпростіших ("ініціативні групи") до вищих форм (ОКНР), а також виділення з свого середовища загально визнаних лідерів, які користувалися значним міжнародним авторитетом. Подолання кримськотатарським національним рухом замкненості, національної обмеженості поєднало його з іншими демократичними колами, поставило в ряд найважливіших опозиційних сил.